

*Kelemen Eszter**

Van-e érték (és értékelés) a haszonelvű morálfilozófián túl?

„Óriási hiba kihagyni a természet... nélkülözhetetlen hozzájárulását mind a termelésről szóló elméleteinkből, mind pedig a nemzetijövedelem-számításainkból.” (Daly, 2019, 5. pont)

A természet értékelése hosszú évek óta jelentős kutatási terület, mind a környezetgazdaságtanon, mind az ökológiai közgazdaságtanon belül, amely a teoretikus és módszertani fejlődés mellett a kritikai reflexiót is lehetővé teszi. Daly úgy kezdi az értékeléshez kapcsolódó, cikkében ötödikként megfogalmazott kutatási terület ismertetését, hogy ez egy „mélyebben filozófiai jellegű” kérdés, mint a tanulmányában korábban tárgyalt témák. Megállapításai a termelési függvény és a GDP alaptermészetéről tényszerűen jelzik, hogy a neoklasszikus közgazdasági modellek a természeti erőforrásokat elégtelenül vagy egyáltalán nem veszik számba, s így – a természetet „értéktelen” termelési közegre egyszerűsítve – torzítják a gazdasági döntéseket és e döntések várható (valós) hatásainak értékelését is. Daly erre alapozva javasolja, hogy az ökológiai közgazdászok fordítsanak több figyelmet az értékelés témájára, és indítsanak új kutatásokat e téren. Jelen írás – bár többnyire egyetért Daly diagnózisával – árnyaltabb képet kíván festeni az ökológiai közgazdaságtanban az érték és értékelés kapcsán kialakult diskurzusról, és szeretné e téma „mélyebben filozófiai” rétegeit is megmutatni az olvasónak.

Érték, értékelés és döntéshozatal

E tanulmányban a „természet értékelése” összefoglaló kifejezést használom azokra a kutatásokra, amelyek az ökológiai rendszer tökélyjellegű (azaz természeti erőforrásként rendelkezésünkre álló) és áramlásjellegű (azaz az ökoszisztémák működési folyamatai során „termelődő”) javait és szolgáltatásait értékelik úgy, hogy közben a természet–ember viszonyrendszer mélyebb megértésére törekszenek.¹

* PhD, ESSRG Nonprofit Kft. és Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet

¹ A természet értékelése (angol kifejezéssel élve: valuing nature) újkeletűbb és pontatlanabb elnevezésnek tűnik, mint a gyakran használt környezetértékelés vagy ökoszisztéma-szolgáltatás értékelés fogalmak. Ez azonban szándékos vá-

Az ökológiai közgazdaságtanban régóta kiemelkedő kutatási területnek számít a természet értékelése (Parks–Gowdy, 2013). Az elmúlt néhány évben csak az Ecological Economics hasábjain évente átlagosan 80–90 új tanulmány jelenik meg a témában, olyan (a neoklaszikus környezetgazdaságtanban is bevett) kulcsszavak kíséretében, mint az ökoszisztéma-szolgáltatások, a fizetési hajlandóság, a feltételes értékelés, a költség-haszon elemzés, a haszonátvitel vagy a teljes gazdasági érték. A természeti tőke és az ökoszisztéma-szolgáltatások értékelésével magyarországi kutatók is régóta foglalkoznak (lásd például Marjainé Szerényi, 1999). Azzal tehát nehéz érvelni, hogy a természet értékelése elhanyagolt tématerület volna, még akkor is, ha a határvonal a környezetgazdaságtan és az ökológiai közgazdaságtan között e kutatási területen gyakran elmosódik. Hiányérzetet inkább az kelthet bennünk, hogy ez a hatalmas számú tudományos publikáció a természet értékéről és értékeléséről milyen mértékben hatotta át a gazdasági döntéshozatalt, a nemzeti elszámolási rendszereket, és úgy általában, hétköznapi döntéseinket.

Daly-vel összhangban mások is hangoztatják, hogy a természet (ökológiai) közgazdasági alapokon álló értékelése nehezen intézményesül a jelenlegi kapitalista gazdasági-politikai berendezkedésben, hiszen a természettel kapcsolatos döntések (például természeti erőforrások kiaknázásáról, hulladékok elhelyezéséről, természetvédelmi területek kijelöléséről stb.) nem légüres térben történnek, hanem meglévő érdekek mentén, már korábban kialakult, és ezért bizonyos fokú tehetetlenséggel rendelkező intézményi mezőkben születnek meg (Gómez-Baggethun et al., 2013). A természetet a pénzügyi vagy emberi erőforrásokhoz hasonlóan beemelni a közgazdasági modellekbe és a döntéshozásba azért is nehéz, mert a természet adta javak és szolgáltatások összetettek, korlátozottan piacosíthatók („fogyasztásukból” nem lehet kizárni másokat), értékük pedig társadalmilag beágyazott és gyakran egymással nem összeegyeztethető dimenziókból tevődik össze (részletesebben lásd Kelemen, 2011).

Mindezen kihívásokra válaszul, a természet értékének döntéshozatalban való figyelembevételét számos nemzetközi kezdeményezés célul tűzte ki, például a 2007-ben EU-s kezdeményezésre indult, majd a UNEP támogatásával megvalósult TEEB projekt (The Economics of Ecosystems and Biodiversity, azaz az Ökoszisztémák és Biodiver-

lasztás: ezzel a tágabb elnevezéssel az emberiség számára értéket jelentő természeti elemeket nem címkézzük meg erőforrásként vagy szolgáltatásként (ami már megnevezésében is az emberi hasznosság oldaláról értékeli a természetet), s ezzel árnyalja és bővíti a természet–ember viszonyrendszert az instrumentális kapcsolattól a természetet partnerként tekintő kapcsolat felé.

zítás Gazdaságtana), a brit kormány megbízásából 2021 februárjában publikált Dasgupta elemzés (The Economics of Biodiversity – The Dasgupta Review) vagy a 2018-ban indult és 2022-ben kormányképviselőkől álló plenáris ülés elé kerülő, a természet értékeire és értékelésére fókuszáló IPBES jelentés (Intergovernmental Panel on Biodiversity and Ecosystem Services, azaz Biodiverzitás és Ökoszisztéma-szolgáltatások Kormányközi Testület). E tudományos – vagy a tudomány és a közpolitika szereplőinek együttműködésére építő – nemzetközi kezdeményezésekkel párhuzamosan az üzleti és a politikai döntéshozatalban is változások indultak el: olyan új döntéstámogató és közpolitikai szabályozó eszközök² jöttek létre, amelyek, bár a GDP és a költség-haszon elemzés egyeduralmát mindeddig nem törték meg, a döntéshozók számára alternatív lehetőségeket nyújtanak a természet értékének operacionalizálására.

Jó példa erre a környezeti-gazdasági számlák rendszere (angolul environmental-economic accounts, EEA), amely a természeti tőke elszámolási rendszerekbe való beillesztésére törekszik nemzeti szinten (Ruijs et al., 2019). A környezeti-gazdasági számlák megalkotásának kezdő lökését a fentebb hivatkozott TEEB projekt adta, majd 2012-ben az ENSZ Statisztikai Hivatal nemzetközi sztenderdeket alkotott a természeti tőke értékének nemzeti szintű elszámolására. E sztenderdeket 2017-ben világszerte már 69 ország használta (UNCEEA, 2018), s az EU Biodiverzitás Stratégiája is épít rájuk. A környezeti-gazdasági számlák rendszerének egyik fókuszterületét az ökoszisztémák jelentik, amelyek számbavételére az ökoszisztémák fizikai kiterjedését, ökológiai állapotát, az ökoszisztémák által nyújtott szolgáltatások fizikai mennyiségét és monetáris értékét, valamint a természeti tőke változásának monetáris értékét leíró indikátorokat alkalmaznak (United Nations, 2021). A természetitőke-elszámolás egyrészt globális statisztikai összehasonlításokra alkalmas adatot szolgáltat, másrészt az adott ország politikai döntéshozóit is informálja a természeti erőforrások állapotáról, időbeli változásairól és a gazdaság természeti folyamatoknak való kitettségéről. A természetitőke-elszámolás a nemzeti szintű döntéshozatal mellett az üzleti döntéshozásban is megjelent – e célból vállalati szintű természetitőke-el-

² Ezen elérhető eszközökből ad egy válogatást a Biodiverzitás és Ökoszisztéma-szolgáltatások Kormányközi Testület döntéshozók számára készített katalógusa. (<https://ipbes.net/catalogue-policy-support-tools-and-methodologies>, 2022.04.08-i állapot szerint.) Az ebben szereplő eszközök némelyike impliciten (például a környezeti hatásvizsgálatok), mások expliciten (például az ökoszisztéma szolgáltatás pénzügyi ellentételezése, angolul payment for ecosystem services, PES) építenek a természet értékelésére, és eltérnek egymástól abban is, hogy milyen döntéshozatali szinten alkalmazhatók.

számoló rendszereket alkottak, amelyek nem csak a vállalati tevékenység ökoszisztémákra gyakorolt hatását és ökoszisztémáktól való függőségét képes megjeleníteni, de várakozások szerint a fenntartható pénzügyi befektetéseknek is irányt adhat.

Érték és értékelés morális szemszögből

Térjünk most vissza Daly írásához, amely felveti, hogy a döntéshozatalban mindezidáig korlátozottan alkalmazták az értékeléssel foglalkozó kutatások eredményeit, és sürgeti az értékelés ökológiai közgazdaságtani továbbfejlesztését. Daly nézete szerint a természetet úgy lehetne pontosabban értékelni és döntéseinkbe beemelni, hogy mennyivel egyszerűbb (olcsóbb, gyorsabb stb.) ugyanazt a hozzáadott értéket létrehozni alacsony entrópiájú természeti erőforrásokat felhasználva, mint magas entrópiájú hulladék újrahasznosításával. E példák alapján azt mondhatnánk, hogy ez a felhívás nyitott fülekre talált – sőt, sok szempontból a döntéshozatali szinten ma alkalmazott értékelési gyakorlat megvalósítja vagy akár meg is haladja a Daly által leírt ideált. Akkor tehát minden rendben, hátradőlhetünk, kereshetünk az értékelésnél relevánsabb kutatási témákat az ökológiai közgazdaságtan számára? Korántsem gondolom így.

Daly maga írja azt, hogy az értékelés egy „mélyebben filozófiai jellegű kérdés”, ugyanakkor megfelelkezik e filozófiai háttér ismertetéséről, hasonlóan sok más környezeti és ökológiai közgazdászhoz, akik belefelelkezve abba, hogy az uralkodó döntéshozatali folyamatokat legjobb tudásuk szerint támogassák, elhanyagolják az általuk használt módszerek morálfilozófiai szempontból történő felülvizsgálatát. A természet értékének és értékelésének Daly által javasolt megközelítése – csakúgy, mint az aktuális értékelési gyakorlatot fentebb illusztráló példák – erősen leegyszerűsítő. A haszonelvű (utilitárius) morálfilozófia álláspontjára támaszkodnak, amely szerint mindennek – a természetnek is – az adja meg az értékét, amire és amilyen mértékben az használható, vagy amennyit a társadalom fizetni hajlandó érte. Az utilitárius álláspont mellett azonban a természet értékét a köteleességelvű (deontologikus) etika alapján is definiálhatjuk: belső értéket tulajdoníthatunk a természetnek vagy egyes fajoknak, mert az ezekben okozott kár (a fajok eltűnése, az ökológiai folyamatok összeomlása) morális szempontból helytelen cselekedet (nem felel meg az általános erkölcsi törvényeknek) (O'Connor–Spash, 1999). E két morálfilozófiai álláspont két értékdimenziót rajzol ki: az utilitárius etika mentén beszélhetünk a természet instrumentális értékéről (azért értékes, mert számunkra, emberek számára hasznos), a deontologikus etika mentén pedig beszélhetünk a természet önmagában vett vagy belső értékéről (azért értékes, mert létezik) (Tallis–Lubchenco, 2014).

E dichotómián túlmutatnak az ököcentrikus-holisztikus megközelítések, amelyek gyakran a hagyományos tudásrendszerekben gyökereznek, s amelyek szerint a bioszféra valamennyi élő és élettelen egysége egy egészet alkot, így az ökológiai entitások értéke arra vezethető vissza, hogy részei az egésznek (Díaz et al., 2015). Így egy harmadik, az előző két értékdimenziót kiegészítő értékhez jutunk el – a természethez való kapcsolódás értékéhez (angolul: relational value) –, amely a természet kultúrára, emberi kapcsolatokra, személyes identitásra stb. gyakorolt hatását, az ember és a természet elválaszthatatlan egységét jeleníti meg (Chan et al., 2016). A kapcsolódási érték szemüvegén keresztül nézve a természet azért értékes, mert mindannyian elidegeníthetetlen részei vagyunk, egyúttal a természet elidegeníthetetlen részét képezi a személyünknek.

Lételméleti és ismeretelméleti kérdés, hogy az önmagában vett és a kapcsolódási értékdimenziók képesek-e kilépni a természet értékének antropocentrikus felfogásából. Ontológiai szempontból elképzelhető, hogy elfogadjuk, vannak a természetnek olyan értékei, amelyek nem emberi szemmel nézve relevánsak (hanem például az egyes fajok egymás populációjának fenntartásához való hozzájárulása alapján vagy pusztán a létezésüknél fogva). Episztemológiai szempontból azonban kérdéses, hogy az ember képes lehet-e mérni ezeket az emberi felismeréstől független értékeket. A szakirodalomban általánosan bevett elképzelés az, hogy a természet önmagában vett (ökológiai) értékét az ökológiai kapcsolatokon keresztül, természettudományos módszerekkel lehetséges objektíven vizsgálni (de ennek is nyilvánvaló korlátokat és irányokat szab az, hogy a kutató milyen módszereket és megközelítéseket alkalmaz a mérései során). A neoklasszikus környezetgazdaságtanban gyakran használt teljes gazdasági érték (TGÉ) koncepció is az antropocentrikus megközelítés meghaladásával kecsegtet, hiszen a használati értékek mellett a használattól független értékeket (az örökségi és létezési értéket) is számba veszi – igaz, e komponenseket a fizetési hajlandóságon keresztül értékeli (Marjainé Szerényi, 2001), ami által a használattól független értékek fokmérője is a pénz (csereérték) lesz, amelyek így végző soron visszakerülnek a haszonelvű gondolkodási logikába (hiszen más, pénzben kifejezett javakkal összemérhetővé, cserélhetővé válnak). Az értékeléssel foglalkozó szakirodalomban a természet önmagában vett és kapcsolódási értékét az újabb, holisztikus lételméleti megközelítések segíthetnek jobban megérteni [például olyan óslakos filozófiák, amelyek az embert és a természetet egy egységnek tekintik, nem választják szét, így az ember általi megfigyelést, az emberben keletkező érzéseket (együttérzést), az emberi egészséget a természet értékeinek reprezentációjaként értelmezik]. Ezek a

holisztikus lételméleti megközelítések azonban másféle kutatási módszereket igényelnek, mint a klasszikus értelemben vett értékelés, és sokkal inkább megértő-feltáró (konstruktivista és interszubjektív) kutatások révén írhatók le, mintsem objektív mérésekkel.

A természet értékelésére leggyakrabban használt módszerek és közpolitikai eszközök, mint fentebb is láttuk, alapvetően a haszonelvű álláspontra építenek, és kevésbé képesek az önmagában vett és a kapcsolódási érték megragadására. De baj ez? Nem elégedhetünk meg azzal, hogy megragadjuk azt az értékdimenziót, amely a legkönnyebben beilleszthető az uralkodó döntéshozatali folyamatokba? Gyakran hallható érv, hogy a természet értékelésének neoklasszikus közgazdasági megközelítése akkor is hasznos, ha nem képes a természet értékeinek teljes spektrumát megjeleníteni. Hiszen, ha a természeti értékek elvesztését forintosítani lehet, akkor ez az érték beleszámolható a beruházások költségeibe, az okozott károk és az előállított környezeti javak pénzben ellentételezhetők (internalizálhatók) lesznek, a környezetet károsítók számára drágább lesz a rombolás, miközben a környezetet óvók anyagilag jobban járnak. Végző soron a természet értékének helyes beárazásával és piaci folyamatokba való beillesztésével jobb környezeti állapotot érhetünk el. E logika alapján működnek például az agár-környezetgazdálkodási támogatások, amit azért kapnak a gazdák, hogy környezeti közjavakat – védett állatok és növények élőhelyét, ökoszisztéma-szolgáltatásokat, beporzó rovarokat stb. – tartsanak fenn. Csakhogy ez a haszonelvű logika – empirikus kutatások tanulsága szerint – elidegeníthet, a természettel való egység helyett a természetből való haszonszerzésre helyezheti a hangsúlyt. Például, a gazda egy idő után már csak azt figyeli, mely előírásokat kell betartania, hogy a támogatást folyósítsák számára, nem pedig azt, hogy a tanya melletti fákon látja-e még fészkelni a gyerekkorából ismert madárfajokat (lásd erről részletesebben Kelemen, 2011). Ráadásul a legutóbbi kutatások szerint az agrár-környezetgazdálkodási kifizetések nem bizonyultak hatásosnak az európai mezőgazdasági területek biodiverzitás-csökkenésének megállításában (lásd például Reif–Vermouzek, 2019). Hasonló ellenérveket olvashatunk a környezeti-gazdasági elszámolószámlák használatához kapcsolódóan. Empirikus kutatások szerint az elszámolási rendszerek nem képesek a hagyományos, holisztikus ember–természet viszony megragadására, erodálják a reciprocitáson alapuló kapcsolatokat és a bürokratikus elnyomás eszközeivé válnak a fejlődő országokban. Ráadásul, mivel érdemi anyagi erőforrások nem kapcsolódnak ahhoz, hogy a természetitőke-elszámolások alapján kiválasztott beruházások megvalósuljanak, végző soron a fenntarthatóbb tájhasználatot sem segítik elő (Fletcher et al., 2019).

Konklúziók

A természet értékelése az ökológiai közgazdaságtanban régóta kiemelt kutatási terület, s bár az elmúlt harminc évben számos újítás történt mind az elmélet, mind a módszertan területén, a környezeti kérdésekben meghozott döntések hatástalansága (sőt, bizonyos esetekben kontraproduktivitása) és a fenntarthatósági átmenet egyre sürgetőbb szükségessége az értékeléssel foglalkozó kutatókkal szemben is új kihívásokat támaszt. Az előrelépés lehetősége véleményem szerint olyan koncepcionális és módszertani fejlesztésekben rejlik, amelyek az értékek mind szélesebb spektrumát képesek beépíteni a döntéshozatalba. Elméleti szinten olyan újabb megközelítésekre van szükség, amelyek feltáró jellegű empirikus munkára támaszkodva segítenek jobban megérteni és konceptualizálni a természet és az ember viszonyában gyökerező értékeket, a hozzájuk kapcsolódó hatalmi és igazságossági kérdéseket (Muradian–Pascual, 2018). Módszertani szempontból olyan kísérletező empirikus kutatásokra van szükség, amelyek az eltérő értékdimenziókat megjeleníteni képes, plurális értékelés lehetőségeit, korlátait, döntéshozatalba való illeszthetőségét vizsgálják (Jacobs et al., 2020). Mindezek mellett nélkülözhetetlen a természeti környezethez kapcsolódó döntések intézményi kontextusának, a döntéshozatali struktúráknak és folyamatoknak a kritikai vizsgálata, valamint az azokba kódolt hatalmi elnyomással, társadalmi és környezeti igazságtalansággal való szembenézés. Nem elég új alapokra helyezni a természet értékelését, rendszerszintű transzformációra van szükség, hogy döntéseink a mind teljesebb értékelés eredményeire épülhessenek és a fenntarthatóság felé vezessenek. Ezek az irányok az ökológiai közgazdászok előtt új kutatási kérdések felé nyitnak utat, és tudományterületeken átívelő – sőt, a tudományos szféra közegéből kilépő, az elnyomott társadalmi szereplőkkel közösséget vállaló – együttműködéseknek sürgetnek. Előtérbe helyezik az ökológiai közgazdaságtan posztnormál (problémaorientált és értékvezérelt) jellegét (Ravetz, 2004), és újradefiniálják a kutatói szerepet, amelyben a kívülálló, objektív hozzáállás helyett egyre nagyobb hangsúlyt kap értékválasztásaink transzparens vállalása és követése, nemcsak kutatómunkánkban, de mindennapi életünkben és társadalmi szerepvállalásunkban is.

HIVATKOZÁSOK

Chan, K. M. et al. (2016): *Opinion: Why protect nature? Rethinking values and the environment*, Proceedings of the National Academy of Sciences 113 (6), 1462–1465.

Daly, H. E. (2019): *Some overlaps between the first and second thirty years of ecological economics*; Ecological Economics 164, 106372, magyarul: *Az ökológiai közgazdaságtan első és második harminc évének néhány közös témája*; Kovász 26, e3, 2022
<https://doi.org/10.14267/kov.2022e3>

Díaz, S. et al. (2015): *The IPBES Conceptual Framework — connecting nature and people*; Current Opinion in Environmental Sustainability 14, 1–16.

Fletcher, R.–Dressler, W. H.–Anderson, Z. R.–Büscher, B. (2019): *Natural capital must be defended: green growth as neoliberal biopolitics*; The Journal of Peasant Studies 46 (5), 1068–1095.

Gómez-Baggethun, E.–Kelemen, E.–Martín-López, B.–Palomo, I.–Montes, C. (2013): *Scale misfit in ecosystem service governance as a source of environmental conflict*; Society & Natural Resources 26 (10), 1202–1216.

Jacobs, S.–Zafra-Calvo, N.–Gonzalez-Jimenez, D.–Guibrunet, L.–Benessaiah, K.–Berghöfer, A.–Chaves-Chaparro, J.–Díaz, S.–Gomez-Baggethun, E.–Lele, S.–Martín-López, B. (2020): *Use your power for good: plural valuation of nature—the Oaxaca statement*; Global Sustainability 3, e8

Kelemen E. (2011): *Árak vagy érvek? Módszertani dilemmák a természet szolgáltatásainak értékelésében*; Kovász 15, 33–59.

Marjainé Szerényi Zs. (1999): *Megfizethető-e a megfizethetetlen? – A természet pénzbeli értékeléséről az ökológiai közgazdaságtan és egy hazai felmérés tükrében*; Kovász 3, 188–198.

Marjainé Szerényi Zs. (2001): *A természeti erőforrások pénzbeli értékelése*; Közgazdasági Szemle 48, 114–129.

Muradian, R.–Pascual, U. (2018): *A typology of elementary forms of human-nature relations: a contribution to the valuation debate*; Current Opinion in Environmental Sustainability 35, 8–14.

O'Connor, M.–Spash, C. L. (szerk.) (1999): *Valuation and the environment: theory, method, and practice*; Edward Elgar Publishing

Parks, S.–Gowdy, J. (2013): *What have economists learned about valuing nature? A review essay*; Ecosystem Services 3, e1–e10

Ravetz, J. (2004): *The post-normal science of precaution*; Futures 36, 347–357., magyarul: *Az elővigyázatosság posztnormál tudománya*; Kovász 19, 2015, 3–18.

Reif, J.–Vermouzek, Z. (2019): *Collapse of farmland bird populations in an Eastern European country following its EU accession*; Conservation Letters 12 (1), e12585

Ruijs, A.–Vardon, M.–Bass, S.–Ahlroth, S. (2019): *Natural capital accounting for better policy*; Ambio 48 (7), 714–725.

Tallis, H.–Lubchenco, J. (2014): *Working together: A call for inclusive conservation*; Nature News 515 (7525), 27.

UNCEEA (2018): *Global Assessment of Environmental-Economic Accounting and Supporting Statistics 2017*; Background document to the Forty-ninth session of the UN Statistical Commission, 6 – 9 March <https://unstats.un.org/unsd/statcom/49th-session/documents/BG-Item3h-2017-Global-Assessment-of-Environmental-Economic-Accounting-E.pdf> (2022.04.08-i állapot szerint.)

United Nations (2021): *System of Environmental-Economic Accounting – Ecosystem Accounting (SEEA EA)*; White cover publication, pre-edited text subject to official editing <https://seea.un.org/ecosystem-accounting> (2022.04.08-i állapot szerint.)